

ALTAYCADA MORFOFONEMİK DEĞİŞMELER

Doç.Dr. Ülkü ÇELİK-ŞAVK*

Özet: Altayca'da bir grup yapım ve çekim ekinde, genel işleyişin aksine yalnız düz-dar ünlü ile kurulmuş biçimlerin kullanımı; bir grubunda düz-dar, yuvarlak-dar ünlü ile kurulmuş biçimlerin paralel kullanımı; diğer bir grup yapım ve çekim ekinde ise beraberlerinde kullanılan yardımcı ünlülerden düz-dar olanların tercihi söz konusudur.

Anahtar sözcükler: Altayca, ünlü uyumu, morfofonemik.

Summary: In Altai, against the general procedures of syntax, there are 3 groups of wage of some derivational and inflectional suffixes, one of them being built by using only unrounded narrow vowels, another being the parallel usage of unrounded narrow vowels and rounded narrow vowels, and finally in some of the derivational and inflectional suffixes, there is a preference of unrounded narrow vowels of auxiliary vowels which are used together with them.

Keywords: Altai, vowel harmony, mdrphophonemic.

Altaycada, genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumunun işlediği ve dudak çekimine bağlı olarak da eklenmede yuvarlak ünlü kullanımının yaygın olduğu görülmekle birlikte bir grup ekte yalnız düz-dar ünlü ile kurulmuş biçimler tercih edilmekte, bir grup ekte ise düz-dar ünlü, yuvarlak-dar ünlü nöbetleşmesi görülmektedir.

I- YAPIM EKLERİNDE DÜZ-DAR ÜNLÜ TERCİHİ VE BUNA BAĞLI ÜNLÜ NÖBETLEŞMESİ

I.1. *Düz-dar ünlü ile kurulmuş biçimlerin kullanılışı*

I.1.1. *İsimden isim yapım eklerinde*

I.1.1.1. *+çı / +çi*

d'urtçı "kayınbirader", *komuşçı* "kopuzcu", *kopçı* "muhabir, jurnalci", *kömürçi* "kömürcü", *köspökçi* "kahin", *old'oçı* "işgalci, yağmacı", *uykuçı* "uykucu", *uurçı* "hırsız", *tonokçı* "yağmacı, soyguncu", *tögünçi* "yalancı", *tölgöçi* "büyücü, falci kadın", *d'uuçı* "yığıcı, toplayıcı", *kojoñçı* "şarkıcı", *kolhozçı* "kolhozcu, köylü", *d'urukçı* "ressam", *d'ükçi* "kefil", *boluşçı* "yardım".

I.1.1.2. *+çıl*

d'uuçıl "savaşçı, savaşkan", *kunukçıl* "kederli, elemli"

I.1.1.3. *+nçı / +nçi*

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

üçinçi “üçüncü”, *onunçı* “onuncu”, *toguzınçı* “dokuzuncu”, *törtinçi* “dördüncü”, *törtöüninçi* “kırkinci”

I.1.1.4. *+tık / +tik*

bozomtık “bulanık”, *boromtık* “donuk”, *ölümtik* “gevşeklik, uyuşukluk”,

I.1.2. *Fiilden isim yapım eklerinde*

I.1.2.1. *-kin*

köçkin “göçebe”

I.2.2. *-uçı / -üçi*

küdüçi “çoban”, *küzedüçi* “gözetici, bakıcı”, *bölüçi* “dağıtıcı, distribütör”

I.1.3. *İsimden fiil yapım eklerinde*

I.1.3.1. *+sın- / +sin-, +zın- / +zin-*

d'oksın- “yoksunmak; mahrum olunmak”, *d'öpsin-* “razı olmak; hak vermek”, *küçsin-* “güç gelmek, zor gelmek; tembellik etmek”, *sooksın-* “donmak, buz tutmak”, *suuzın-* “susamak”, *uurzın-* “ağır gelmek; zorlanmak”

I.1.3.2. *+sıra- / +sire-, +zıra- / +zire-*

omoksıra- “cesur görünmek, cesur gibi davranmak”, *ökpözire-* “acımak, merhamet etmek”, *ösküzire-* “öksüz kalmak”, *uykuzıra-* “uyuklamak”, *d'oksıra-* “yoksullaşmak”

I.2. *Düz-dar ünlü, yuvarlak-dar ünlü nöbetleşmesi*

I.2.1. *Fiilden fiil yapım {çatı} eklerinde*

I.2.1.1. *-dır- / -dir-, -tır- / -tir- ~ -dur- / -dür-, -tur- / -tür-*

boldır- “oldurmak; razı olmak”, *buruldır-* “döndürmek; itham etmek”, *büdündir-* “güvendirmek”, *d'ondır-* “yontmak, yontturmak; kabalıktan kurtulmak”, *d'undır-* “yıklatmak”, *d'üstir-* “yüzdürmek”, *kondır-* “geceletmek, konaklatmak”, *koştır-* “ekletmek, kattırmak”, *kömdir-* “gömdürmek”, *kördir-* “göstermek”, *kuurdır-* “kavurtmak”, *küttir-* “otlatmak; güttürmek”, *sürdir-* “sürdürmek; kovdurmak”, *oottır-* “kırdırmak, parçalatmak”, *öskölöndir-* “değiştirmek”, *soydır-* “(hayvan) kestirmek”, *soktur-* “vurdurmak, dövürmek”, *soordır-* “emdirmek”, *soottır-* “yatıştırmak, teselli etmek”, *toydır-* “doymak”, *toltur-* “doldurmak”, *tuduştır-* “savuşturmak, vuruşturmak”, *uktır-* “söz anlatmak, dinletmek” ~ *küydür-* “yakmak”, *öltür-* “öldürmek”, *öçöştür-* “kızdırmak, öfkelenmek”

I.2.1.2. *-gıla- / -gile-, -kıla- / -kile- ~ -gula- / -güle-, -kula- / -küle-*

kojoñdogıla- “sık sık şarkı söylemek”, *uçkıla-* “sık sık uçmak”, *sokkıla-* “sık sık vurmak”, *ootkıla-* “sık sık kırmak”, *toologıla-* “sık sık vurmak” ~ *tölögüle-* “sık sık ödemek”, *kojoñdoglo-*, *kojoñdogula-*, *toologla-*, *toologula-*

I.2.1.3. *-gıs- / -gis-, -gus- / -güs-*

turgıs- “durdurmak”, *toygıs-* “doymak”, *körgis-* “göstermek”, *oturgıs-* “oturtmak” ~ *körgüs-*, *d'ürgüs-* “yürütmek”.

I.2.2. *Fiilden fiil yapım eklerinden çatı ekleriyle kullanılan bağlama ünlülerinde*

I.2.2.1. -(i)l-l-(i)l-, -(u)l-l-(ü)l-

çöyil- “gerinmek, uzanmak; çekilmek”, *büdüiril-* “tam olmak, mükemmel olmak”, *koyıl-* “koyulmak”, *ködüril-* “kaldırılmak”, *köñköril-* “devrilmek, yıkmak”, *oodıl-* “kırılmak”, *öltüril-* “öldürülmek”, *öskörtül-* “değiştirilmek; başkalaştırılmak”, *tomurıl-* “kırılmak, parçalanmak”, *turguzıl-* “kaldırılmak”, *tüjüril-* “indirilmek” ~ *kuurul-* “kavrulmak”, *sogul-* “çirpınmak, vuruşmak”, *türül-* “dürülmek; bağlanmak”

I.2.2.2. -(i)n-l-(i)n-, -(u)n-l-(ü)n-

toyin- “(karnı) doymak” ~ *sügün-* “sevinmek”, *sürtün-* “sürünmek, boyanmak, yağlanmak”

I.2.2.3. -(i)ş-l-(i)ş-, -(u)ş-l-(ü)ş-

oodış- “beraber kırmak”, *orolış-* “dolaşmak, karışmak”, *tomurış-* “beraber kırmak”, *turguzış-* “beraber kaldırmak”, *soyış-* “dövüşmek; vuruşmak”, *soguş-* “beraber vurmak, çarpışmak”, *sögüş-* “karşılıklı küfür etmek, sövüşmek”, *suguş-* “beraberce saklamak”, *sügünüş-* “beraber sevinmek”, *uruş-* “vuruşmak, savaşmak”, *tükürüş-* “karşılıklı tükürmek”

I.2.3. Zarf fiil ekleriyle kullanılan bağlama ünlülerinde:

I.2.3.1. -(i)pl-(i)p-, -(u)pl-(ü)p-

kögörüp “göğerip”, *tuduşüp* “tutuşup”, *kojoñdoşüp* “serbestçe şarkı söyleyip, d’ügürüp, konup”, *sügünüp* “sevinip” ~ *d’üzüp* “yüzüp”, *uçup* “uçup”, *d’uulup* “toplanıp”, *özüp* “büyüyüp”.

II. ÇEKİM EKLERİNDE DÜZ-DAR ÜNLÜ TERCİHİ VE BUNA BAĞLI ÜNLÜ NÖBETLEŞMESİ

I.1. Düz-dar ünlü ile kurulmuş biçimlerin kullanılışı:

II.1.1. İsim çekim eklerinde

II.1.1.1. -nı/-ni, -dı/-di, -tı/-ti

töönü “deveyi”, *böörünü* “kurdu”, *tülküni* “tilkiyi”, *koldı* “eli, kolu”, *koydı* “koyunu”, *toydı* “düğünü”, *köldü* “gölü”, *kuydı* “mağarayı”, *suudu* “suyu, nehri”, *tuvdı* “dağı”, *üydü* “evi”, *koyundu* “tavşanı”, *ayudu* “ayıyı”, *çerüdü* ~ *çerüüdü* “orduyu”, *kösti* “gözü”, *möşti* “serviyi”, *kuştı* “kuşu”, *çörçökti* “maralı”, *buluttı* “bulutu”.

II.1.1.2. -nıñ/-niñ, -dıñ/-diñ, -tıñ/-tiñ

onıñ “onun”, *tonnıñ* “paltonun”, *töönıñ* “devenin”, *künniñ* “günün, güneşin”, *koyonniñ* “tavşanın”, *böörünüñ* “kurdun”, *tülküniñ* “tilkinin”, *koydıñ* “koyunun”, *kuydıñ* “mağaranın”, *suvdıñ* “suyun”, *tuuduñ* “dağın”, *üydıñ* “evin”, *bürdiñ* “yaprağın”, *çerüdiñ* “ordunun”, *köstiñ* “gözün”, *möştiñ* “servinin”, *çörçöktiñ* “masalın”.

II.1.1.3. -gı/-gi

boorogı “eski; geçmişteki”, *ozogı* “evvelki, önceki”, *tömöngi* “alt, aşağı”, *özöktögi* “vadideki”, *bügüngi* “bugünkü”, *ölöñdögi* “ottaki”.

II.1.1.4. -dıy/-diy, -tıy/-tiy

çöldiy “çöl gibi”, *köldiy* “göl gibi”, *töödiy* “deve gibi”, *suudiy* “su gibi”, *bürdiy* “yaprak gibi”, *tündiy* “gece gibi”, *koyondiy* “tavşan gibi”, *tobogodiy* “kozalak gibi”, *nökördiy* “arkadaş gibi”, *ölöndiy* “ot gibi”, *köstiy* “göz gibi”, *kuştıy* “kuş gibi”, *kümüştıy* “gümüş gibi”.

II.1.1.5. -ı/-i, -zı/-zi

d’olı “yolu”, *kolı* “eli, kolu”, *koyı* “koyunu”, *köli* “gölü”, *közi* “gözü”, *sözi* “sözü”, *büri* “yaprağı”, *börügi* “börkü”, *ödügi* “çizmesi”, *töözi* “devesi”, *suuzı* “suyu”, *keçüzi* ~ *keçüüzi* “geçidi”, *üredüüzi* “öğretimi, tahsili”.

II.1.1.6. -bıs/-bis

suubıs “suyumuz”, *tuubıs* “dağımız”, *tööbıs* “devemiz”, *d’olubıs* “yolumuz”, *kolubıs* “elimiz, kolumuz”, *koyubıs* “koyunumuz”, *közibıs* “gözümüz”, *sözibıs* “sözümüz”, *kölibıs* “gölümüz”, *könögibıs* “kovamız”, *börügebıs* “börkümüz”, *ödügibıs* “çizmemiz”, *çerüübıs* “ordumuz”, *keçüübız* “geçidimiz”, *saduubıs* “satışımız”.

II.1.2. İsim çekim ekleriyle kullanılan bağlama ünlülerinde:

II.1.2.1. -(ı)m/-(i)m

d’olım “yolum”, *kolım* “elim, kolum”, *koyım* “koyunum”, *kölüm* “gölüm”, *sözüm* “sözüm”, *uyım* “ineğim”, *börüğim* “börküm”, *könögim* “kovam”.

II.1.2.2. -(ı)x/-(i)x

d’olıñ “yolun”, *kolıñ* “kolun”, *koyıñ* “koyunun”, *köliñ* “gölün”, *köziñ* “gözün”, *söziñ* “sözün”, *üyiñ* “evin”, *börügiñ* “börkün”, *ödügiñ* “çizmen”, *könögiñ* “kovan”.

II.1.2.3. -(ı)gar/-(i)ger

d’olıgar “yolunuz”, *kolıgar* “eliniz, kolunuz”, *köliger* “gölünüz”, *söziger* “sözünüz”, *uyıgar* “ineğiniz”, *büriger* “yaprağımız”, *börügiger* “börkünüz”, *könögiger* “kovanız”, *ödügiger* “çizmeniz”.

II.1.3. Fiil çekim eklerinde:

II.1.3.1. -dı/-tı, -tı/-ti

tuttım “tuttum”, *kördiñ* “gördün”, *köktödi* “dikti”, *oynodıbıs* “oynadık” ~ *kördik* “gördük”, *tuttıgar* “tuttunuz”.

II.1.3.2. -yın/-yin, -oyın/-öyin

toktoyın “durdurayım, yolunu keseyim”, *oynayın* “oynayayım”, *kojoñdoysin* “şarkı söyleyeyim”, *böktöyin* “kapayayım, engel olayım”, *köktöyin* “dikeyim”, *boloyın* “olayım”, *köröyin* “göreyim”, *özöyin* “büyüyeyim, artayım”.

II.1.3.3. -lık/-lik, -olu/-öli, -olık/-ölik, -oyluk/-öylik, -ylı/-yli

konolık ~ *konoolık* ~ *konoyluk* ~ *konolı* ~ *konoylu* “konalım”, *toktoyılık* ~ *toktoolık* ~ *toktoyulu* “durduralım”, *oynaylık* ~ *oynoolık* ~ *oynoylı* “oynayalım”, *böktöylik* ~ *böktöölük* ~ *böktöyli* “kapayalım”, *köktöylik* ~ *köktöölük* ~ *köktöyli* “dikelim”, *körölik* ~ *köröölük* ~ *köröylik* ~ *köröli* “görelim”.

II.1.3.4. -bıs/-bis

konzobis “konsak”, *oynozobis* “oynasak”, *kongoyıbis* “konalım, konsak”, *körgönibis* “gördük, görmüşüz”, *körörıbis* “göreceğiz, görürüz”, *körötönıbis* “gördük”.

II.1.3.5. -zıñ/-ziñ

körgönziñ “gördün, görmüşün”.

II.1.4. *Fiil çekim ekleriyle kullanılan bağlama ünlülerinde:*

II.1.4.1. -(ı)m/-(i)m

kongoyım “konayım, konsam”, *körgönim* “gördüm”, *körörim* “görürüm, göreceğim, görüyorum”, *körötönim* “gördüm”.

II.1.4.2. -(ı)ñ/-(i)ñ

kongoyıñ “konasın, konsan”, *körgöniñ* “gördün”, *köröriñ* “göreceksin, görüyorsun”, *körötöniñ* “gördün”.

II.1.4.3. -(ı)gar/-(i)ger

kongoyıgar “konasınız, konsanız”, *körgöniger* “gördünüz”, *köröriger* “göreceksiniz, görürsünüz”, *körötöniger* “gördünüz”.

II.1.4.4. -(ı)k/-(i)k

körgönik “gördük”, *körötönik* “gördük”.

II.2. Düz-dar ünlü, yuvarlak-dar ünlü nöbetleşmesi:

II.2.1. *Fiil çekim eklerinde:*

II.2.1.1. -zın/-zin, -sın/-sin, -zun/-zün, -sun/-sün

soksin “vursun”, *uksın* “duysun, dinlesin”, *össin* “büyüsün”, *körsin* “görsün”, *kütsin* “gütsün”, *oynozın* “oynasın”, *toolozin* “saysın”, *köktözin* “dixsin”, *tölözin* “ödesin” ~ *körzün*, *kütsün*, *össün*, *uksun*.

II.2.2. *Fiil çekim ekleriyle kullanılan bağlama ünlülerinde:*

II.2.2.1. -(ı)gar/-(i)ger ~ -(u)gar/-(ü)ger

sığıgar “vurunuz”, *köriger* “görünüz”, *öziger* “büyüyünüz, artınız”, *ugıgar* “duyunuz”, *tudıgar* “tutunuz”, *küdigar* “güdünüz” ~ *körüger*, *özüger*, *ugugar*, *tudugar*.

Kaynaklar

BASKAKOV, N. A. ve T. M. TOŞÇAKOVA (1947) *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

BASKAKOV, N. A. (1965) *Severniye Dialekti Altayskogo/Oyrotskogo/ Yazıka, Dialekt Çevernih Tatar/Tuba-Kiji Teksti I Perevodi*, Moskva.

----- (1985) *Dialekt lebedinskih, Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji) Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodi, Slovar'*, Moskva.

DIRENKOVA, N.P. (1940) *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva.

MUSTAFAYEV, E. M. ve E.V.G. ŞÇERBININ (1989) *Ruşça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları.